

*Anna Królikowska**

ORCID: 0000-0002-2818-1582

Kraków

Benedykt Herbest (1531–1598) i Grzegorz Knapski (1564–1639) – zasłużeńi dla kultury i edukacji nauczyciele jezuickich seminariów nauczycielskich

Towarzystwo Jezusowe (jezuici), rozpoczynając w XVI wieku działalność edukacyjną, stanęło przed problemem odpowiedniego przygotowania nauczycieli, dlatego podczas II Kongregacji Generalnej w 1565 roku powołało do życia instytucję seminarium nauczycielskiego (*Rhetorica Nostrorum*). Każda jezuicka prowincja miała zorganizować seminarium, którego zadaniem było przygotowanie kadry profesorów do szkół średnich i wyższych¹. Chodziło o to, aby w szkołach jezuickich pracowali wszechstronnie wykształceni nauczyciele. Do pracy w organizowanych seminariach powoływano osoby najlepiej przygotowane, utalentowane pedagogicznie, z doświadczeniem pracy w szkołach. Stanowiły one awangardę zakonu nie tylko na polu edukacyjnym, ale również na polu szerzej pojętej kultury. Byli wśród nich wybitni filolodzy, poeci, dramatopisarze, leksykografowie, matematycy. Nie sposób

* Dr Anna Królikowska, adiunkt w Katedrze Historii Oświaty i Wychowania Wydziału Pedagogicznego Akademii Ignatianum w Krakowie. Adres: Akademia Ignatianum w Krakowie, Instytut Nauk o Wychowaniu, ul. Kopernika 26, 31-501 Kraków; e-mail: anna.krolikowska@ignatianum.edu.pl.

¹ *Institutum Societatis Iesu*, t. 2 (Florentiae, 1893).

w ramach artykułu przybliżyć wszystkie ich sylwetki². W seminariach bowiem, od początku ich działalności, pracowało ponad 120 nauczycieli. Zaprezentuję tu jedynie dwóch nauczycieli seminariów, których działalność przypada na pierwsze pięćdziesięciolecie funkcjonowania tych instytucji na ziemiach polskich. Pierwszy to organizator szkół, autor podręczników, kaznodzieja, polemista i założyciel pierwszego w Polsce seminarium nauczycielskiego – Benedykt Herbest. Drugi to wybitny filolog, znawca języków klasycznych, miłośnik języka polskiego i jego obrońca, twórca słynnego *Thesaurusa* – słownika polsko-łacińsko-greckiego – Grzegorz Knapski.

Jako kryterium wyboru tych akurat nauczycieli przyjęto ponadczasowość ich dorobku, jego znaczenie dla nauki i kultury polskiej, a także dla edukacji. Wydaje się bowiem, że postacie takie jak Herbest czy Knapski mogą stanowić wzór dla współczesnego pokolenia nauczycieli. Pierwszy z nich był twórcą pierwszego w Polsce jezuickiego seminarium nauczycielskiego i zarazem jego nauczycielem. Był więc prekursorem w dziedzinie kształcenia nauczycieli. Drugi natomiast, jako nauczyciel szkół, a następnie seminarium nauczycielskiego, znając dobrze potrzeby polskiej szkoły średniej w XVI wieku, dał jej cenną pomoc dydaktyczną w postaci *Thesaurusa*. Przydatność tego słownika wykraczała poza szkołę (służył on nie tylko uczniom, nauczycielom, ale również tłumaczom, pisarzom, badaczom różnych dyscyplin) i poza czasy Knapskiego (podobnej rangi słownika nie było aż do XIX wieku).

Zarówno Herbest, jak i Knapski doczekali się wielu opracowań naukowych ich biografii i dorobku naukowego. Opracowania te datowane są w większości na pierwszą połowę XX wieku, a także na lata pięćdziesiąte i sześćdziesiąte XX wieku. W przypadku Herbesta czynią go znanym historykiem, teologom, językoznawcom. Knapski, dzięki wielu opracowaniom naukowym, znany jest głównie filologom.

Celem artykułu jest zaprezentowanie tych dwóch wybitnych szesnastowiecznych nauczycieli jezuickich seminariów nauczycielskich przede wszystkim współczesnym pedagogom. W literaturze z zakresu historii wychowania niewiele jest informacji o jezuickich seminariach nauczycielskich³,

² Sylwetki wszystkich nauczycieli pracujących w jezuickich seminariach nauczycielskich w 1773 roku zostały zaprezentowane w słowniku: *Profesorowie jezuickich seminariów nauczycielskich od XVI do XVIII wieku. Słownik biograficzny* (Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum w Krakowie, Wydawnictwo WAM, 2017).

³ Na fakt, że oficjalnie i systematycznie przygotowanie nauczycieli, także pod względem dydaktycznym i organizacyjnym, było nowym elementem w historii szkolnictwa europejskiego,

a o ich profesorach nie wspomina się praktycznie wcale. Przywołując ich życie i działalność, można postawić pytanie: w jaki sposób i w jakim stopniu doświadczenie nauczycieli minionych wieków może stać się wzorem, punktem odniesienia dla rozwoju zawodowego współczesnych nauczycieli i tych, którzy ich kształcą. Prześledzenie biografii wielkich uczonych i pedagogów pozwoli wydobyc swego rodzaju matrycę dla przygotowania oraz rozwoju zawodowego tych, którzy dzisiaj kształcą przyszłych nauczycieli. I nie chodzi zasadniczo o stworzenie jakiegoś katalogu cech charakteryzujących dobrego profesora – o nich nie można bowiem wnioskować bezpośrednio, a jedynie pośrednio i cząstkowo, a raczej o wskazanie pewnych uwarunkowań bycia dobrym nauczycielem. Być może również uwarunkowań dobrego kształcenia nauczycieli, co ciągle jest problemem oczekującym na rozwiązanie w naszym kontekście historycznym.

1. Benedykt Herbst – organizator polskiej szkoły średniej

Benedykt Herbst (Neapolitanus)⁴ był twórcą i pierwszym nauczycielem jezuickiego seminarium nauczycielskiego w Polsce. Jest to postać zasłużona nie tylko dla szkolnictwa polskiego doby odrodzenia, ale również dla rozwoju religijności Polaków tamtego okresu. O jego znaczeniu przypominają współcześni badacze, przywołując jego osobę w słownikach i encyklopediach⁵. Urodził się około 1531 roku w Nowym Mieście koło Przemysła,

zwrócił już uwagę Stanisław Kot [Por. Stanisław Kot, *Historia wychowania*, t. I (Warszawa: Wydawnictwo „Żak”, 1996), 232].

⁴ Od łacińskiej nazwy miejscowości urodzenia.

⁵ Zob. np. Dorota Żołądź-Strzelczyk, „Herbst Benedykt (1531–1596)”, w: *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 2 (Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”, 2003), 184–185; Janusz Sondel, *Słownik historii i tradycji Uniwersytetu Jagiellońskiego* (Kraków: Universitas, 2012), 491; Jerzy Kochanowicz, *Początki piśmiennictwa jezuickiego w Polsce. Studium z historii kultury* (Wrocław: Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej, 2012), 198–199; *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, oprac. Ludwik Grzebień, red. Andrzej Paweł Bieś, Roman Darowski i in. (Kraków: WSFP Ignatianum – WAM, 2004), 213; *Historia nauki polskiej*, t. VI: *Dokumentacja bio-bibliograficzna*, red. Bogdan Suchodolski, oprac. Leszek Hajdukiewicz (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1974), 224; *Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”*, t. II, red. Kazimierz Budzyk (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1964), 255–257; Marcei Kosman, „Benedykt Herbst”, w: *Wielkopolski słownik biograficzny*, red. Antoni Gąsiorowski (Warszawa–Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1983), 251; Carlos Sommervogel, *Bibliothèque de la*

jako syn mieszczan Stanisława i Zofii. W 1548 roku, mając 17 lat, zapisał się na Wydział Artium Akademii Krakowskiej, na którym uzyskał w 1550 roku bakalaureat⁶ i w tym samym roku rozpoczął pracę w szkołach parafialnych. W latach 1550–1553 był rektorem⁷ szkoły miejskiej we Lwowie, a następnie, w okresie 1553–1559 szkoły parafialnej przy kościele Mariackim w Krakowie, którą usiłował zreformować w duchu humanistycznym⁸. Funkcję rektora mariackiej szkoły pełnił Herbest przez sześć lat⁹. W 1559 roku, już po opuszczeniu szkoły, wydał *Cracoviensis Scholae apud S. Mariae templum institutio*¹⁰ – program opracowany specjalnie dla tej szkoły, ale pomyślany jako wzór dla innych szkół polskich. Ogłoszony przez niego program dla wyższych szkół parafialnych uwzględniał szeroko zarówno języki klasyczne, jak i język polski. Nauka miała być podzielona na klasy i przebiegała w dwutygodniowym cyklu.

Jako rektor szkoły mariackiej kontynuował swoje studia w Akademii Krakowskiej. W 1559 roku zdobył stopień magistra sztuk wyzwolonych

Compagnie de Jésus, t. IV (Bruxelles: Oscar Schepens, 1893), 289–294; Ignacy Zarębski, „Herbest Benedykt”, w: *Polski słownik biograficzny*, t. IX/I (Wrocław–Warszawa–Kraków: Polska Akademia Umiejętności – Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1960), 434–436; *Słownik polskich teologów katolickich*, t. II, red. Hieronim Eugeniusz Wyczawski (Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1982), 36–38.

⁶ Rok później na uniwersytet wstępuje Piotr Skarga, uczęszczając przez trzy lata do tych samych co Herbest profesorów [Por. Karol Mazurkiewicz, *Ks. Benedykt Herbest, pedagog – organizator szkoły polskiej XVI wieku* (Poznań: Fiszer i Majewski, Księgarnia Uniwersytecka, 1925), 20].

⁷ Powierzenie rektorstwa młodemu Herbestowi – miał wówczas dopiero 19 lat – było niewątpliwie wyrazem zaufania do jego wykształcenia i kompetencji organizacyjnych. O urząd rektorski szkoły lwowskiej ubiegało się wówczas wielu utytułowanych i protegowanych kandydatów. Jak pisze Mazurkiewicz, prawdopodobnie magistrat lwowski zwrócił się do Akademii Krakowskiej z prośbą o przysłanie zdolnego humanisty, a ta wysłała dobrze rokującego młodego Herbesta [Por. Mazurkiewicz, *Ks. Benedykt Herbest*, 24].

⁸ Szkolnictwo średnie było w tym okresie na bardzo niskim poziomie. Uczyli często nauczyciele bez odpowiedniego wykształcenia i bez wyrobienia moralnego, „nieraz półpoduczeni scholarze lub domorośli, niepowołani pedagogowie, nierzadko pijacy, nierządni, dawający zgorszenie. Lecz otóż fala wzbierającego coraz silniej humanizmu w naczelnej szkole Polski poczęła zwolna rozlewać się także po kraju, niosąc ze sobą nowego ożywczego ducha” [Por. tamże, 20]. Działalność Herbesta wpisuje się w nurt reformatorski, który w tym czasie zaczął zataczać coraz szersze kręgi.

⁹ Por. tamże, 61.

¹⁰ Karol Mazurkiewicz utrzymuje, że jest to najstarszy systematyczny program dla szkół średnich polskich [Por. tamże, 39].

i przez krótki czas prowadził wykłady na Wydziale Artium. W 1560 roku przejął rektorat szkoły prymasowskiej w Skierniewicach, gdzie dla swych uczniów opracował podręcznik arytmetyki.

1.1. Działalność Herbesta na polu religijnym

W 1561 roku powrócił do wykładów w Akademii Krakowskiej. Pisał w tym czasie o Cyceronie i wdał się w długi spór z Jakubem Górskim¹¹ w sprawie definicji okresu retorycznego. Zniechęcony do Akademii Krakowskiej w 1563 roku przeniósł się do Poznania, gdzie pełnił urząd rektora Akademii Lubrańskiego. Wtedy też otrzymał kanonię w kapitule poznańskiej; zapewne był już wtedy księdzem. W tym czasie Herbest zainteresował się teologią i polemiką z protestantami, głównie z braćmi czeskimi. Działalność ta zbliżyła go do jezuitów.

Zanim jeszcze wstąpił do jezuitów, wydał kilka książek i broszur z dziedziny retoryki, matematyki i teologii. Opracował jeden z pierwszych katechizmów polskich, *Naukę prawego chrześcijanina*, choć Karol Mazurkiewicz uważa go za pierwszy, najstarszy katolicki katechizm polski¹², argumentując, że wcześniejszych nie można nazwać katechizmami w sensie ścisłym. Katechizm ten został wydany nakładem drukarni Mateusza Siebeneichera w Krakowie w 1566 roku¹³. Zdaniem Dariusza Kuźminy *Nauka prawego chrześcijanina* jest to „pierwszy w literaturze polskiej tekst wydany w języku ojczystym na temat głównych prawd dogmatycznych Kościoła katolickiego”¹⁴.

W 1569 roku zgłosił się, mimo stawianych mu przez Stanisława Hozjusza trudności, do jezuitów w Braniewie. Wstąpił do zakonu wraz z bratem

¹¹ Zob. na ten temat np.: Anna Werpachowska, „Jakub Górski i Benedykt Herbest – dwie koncepcje w XVI-wiecznej teorii retorycznej”, *Pamiętnik Literacki* 2 (1986): 179–192; Helena Cichocka, „Herbestowa interpretacja Demetriuszowego podziału periodu”, *Meander* 34 (1979): 503–511. W czasach studenckich Jakub Górski był przyjacielem Herbesta [Por. Mazurkiewicz, *Ks. Benedykt Herbest*, 18–19. Zob. na ten temat np.: Werpachowska, „Jakub”, 179–192].

¹² Zob. Karol Mazurkiewicz, „Najstarszy katolicki katechizm polski”, *Przegląd Teologiczny* 6 (1925): 187–220.

¹³ Strukturę katechizmu i omówienie poszczególnych jego części podaje Wojciech Osiał [Por. Wojciech Osiał, *Historia katechizmu. Geneza i rozwój katechizmu w Kościele katolickim od I do XVI wieku* (Warszawa: Towarzystwo Naukowe Franciszka Salezego, 2013), 319–326].

¹⁴ Dariusz Kuźmina, *Katechizmy w Rzeczypospolitej XVI i początku XVII wieku* (Warszawa: Wydawnictwo SBP, 2002), 33.

Stanisławem 31.03.1571 roku w Rzymie (w wieku 40 lat!). Po ukończeniu nowicjatu uzupełniał studia teologiczne w Collegium Romanum. Po powrocie do kraju w 1572 roku uczył retoryki w szkołach jezuickich w Pułtusk (1572–1574)¹⁵.

1.2. Herbst – nauczyciel nauczycieli

Jego wybitne zdolności pedagogiczne i długoletnie doświadczenie w kierowaniu szkołami sprawiło, że prowincjał Franciszek Sunyer¹⁶ powierzył mu kierownictwo pierwszego w Polsce seminarium dla nauczycieli szkół jezuickich w Pułtusk. Herbst miał w konsekwencji znaczny wpływ na humanistyczne kształcenie kleryków jezuickich. Wykłady dla seminarzystów rozpoczął w 1572 roku i uczył retoryki w tym seminarium do 1574 roku¹⁷.

Panująca epidemia rozproszyła młodzież szkolną, dlatego Herbst przeprowadził się wraz ze swoimi seminarzystami do folwarku Boszewo i tam kontynuował działalność seminarium. Chciał, by jego uczniowie mogli pisać wiersze po grecku, dlatego kładł duży nacisk na naukę języka greckiego. Uważał, że znajomość tego języka jest bardzo przydatna do lepszego zrozumienia i opanowania zasad wymowy, stylu i zewnętrznej formy przy wygłaszaniu epigramatów, elegii, dramatów i dialogów. W wykładach Herbsta uczestniczyło od kilku do kilkunastu kleryków. Niezdrowy, wilgotny, klimat Pułtusk nie służył ani Herbstowi, ani jego słuchaczom, dlatego po dwuletniej pracy w seminarium nauczycielskim, pod koniec 1574 roku Herbst wyjechał do Malborka, gdzie został wychowawcą synów i krewnych wojewody sandomierskiego Jana Szternberga Kostki¹⁸.

Następnie, w latach 1575–1576, zajął się pracą duszpasterską w Jarosławiu, a także podjął działalność kontrreformacyjną na Podolu, Pokuciu i Wo-

¹⁵ *Encyklopedia wiedzy*, 213.

¹⁶ Właściwie wiceprowincjał. W tym czasie bowiem jezuici pracujący na ziemiach polskich tworzyli wiceprowincję polską podlegającą administracyjnie prowincji austriackiej, której prowincjałem był Wawrzyniec Maggi, a Franciszek Sunyer był przełożonym wiceprowincji polskiej. Prowincja polska wyodrębniona została w 1574 roku i jej pierwszym prowincjałem został od 1975 roku Franciszek Sunyer.

¹⁷ Por. Ludwik Piechnik, „Początki seminariów nauczycielskich w Polsce w wieku XVI”, w: *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce*, red. Jerzy Paszcenda (Kraków: WAM, 1994), 66–67.

¹⁸ Por. Królikowska, *Profesorowie*, 62.

łyniu¹⁹. Pracował nad zbliżeniem Kościołów i nawiązaniem unii kościelnej²⁰. W 1584 roku został superiorem jezuickiej placówki we Lwowie. Od 1594 roku mieszkał znów w Jarosławiu, gdzie zmarł 4.03.1598 roku²¹.

1.3. Dorobek pisarski Herbesta

Bibliografia Karola Estreichera²² podaje liczne dzieła Herbesta, które ukazały się drukiem:

1. *Arithmetica linearis*, Cracoviae 1561, 1564, 1566, 1569, 1574, 1577.
2. *Computus*, b.m. 1561.
3. *M. Tullii Ciceronis vita*, Cracoviae 1561, Frankfurt 1566, 1568.
4. *Aliquot epistolae*, Cracoviae 1561.
5. *Nauka prawego chrześcijanina*, Kraków 1566.
6. *Chrześcijańska porządna odpowiedź na tę Confessię, która pod tytułem Braciej Zakonu Chrystusowego niedawno jest wydana [przeciw husytom]*, Kraków 1567.
7. *Orationes Ciceronianae*, Cracoviae 1560.
8. *Bractwo Bożego Ciała, pisano we Lwowie*, 1586.
9. *Wiary Kościoła Rzymskiego wywody, y greckiego niewolstwa historia*, Kraków 1586.

Z tego wykazu widać, że dorobek pisarski Herbesta jest znaczący. Podręcznik matematyki miał wiele wydań w przedjezuickim okresie życia Herbesta, ale również później, kiedy pracował w strukturach zakonu. Jeśli weźmiemy pod uwagę szeroką działalność edukacyjną – praktyczną Herbesta, a także jego dorobek pisarski, poprzez który oddziaływał na czytelników, zobaczymy nauczyciela o szerokich horyzontach, prawdziwego człowieka renesansu – wszechstronnie wykształconego i pracującego dla innych.

¹⁹ Zob. np. Ihor Myćko, „Przyczynki do dziejów polemiki religijnej w Przemyskiem w XVI wieku. Benedykt Herbest, Andrij Kołodyński, Iwan Wiszeński”, w: *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 2, red. Stanisław Stępień (Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, 1994), 61–68.

²⁰ Wraz z Piotrem Skargą należał Herbest do najbardziej zaangażowanych propagatorów zbliżenia Kościołów rzymskiego i prawosławnego, tworząc grunt pod unię brzeską (Brześć Litewski, 1596).

²¹ *Encyklopedia wiedzy*, 213.

²² Karol S. Estreicher, *Bibliografia polska*, t. XVIII (Kraków, 1901), 118–124.

2. Grzegorz Knapski – nauczyciel i naukowiec

W kolejnym pokoleniu nauczycieli jezuickich seminariów nauczycielskich wybija się osoba Grzegorza Knapskiego. Kwestia nazwiska tego uczonego jezuita nie jest jednoznaczna. Występuje on w literaturze jako Grzegorz Cnapius, którego później pospolicie zwano z łacińska Knapiuszem lub z polska Knapskim. Pod tym ostatnim nazwiskiem występuje w podręcznikach literatury polskiej, chociaż według Aleksandra Brücknera²³ zwał się właściwie Knap, nie Knapski²⁴. Urodził się około 1564 roku w rodzinie mieszczańskiej w Grójcu na Mazowszu. Po ukończeniu klasy retoryki w szkołach pułtuskich wstąpił do zakonu 30.07.1583 roku i nowicjat odbył w Braniewie. Seminarium nauczycielskie ukończył prawdopodobnie prywatnie w Pułtusk w latach 1584–1585. W ramach praktyki nauczycielskiej uczył retoryki w Kaliszu w roku szkolnym 1585–1586, a w następnym 1586–1587 – syntaksy. Studiował filozofię w Poznaniu od 1587 do 1589 roku, po czym w 1590 roku uczył w Pułtusk języka greckiego, następnie poetyki (1590–1591) i retoryki (1591–1594). Teologię studiował w Akademii Wileńskiej w latach 1594–1598. W Wilnie też przyjął w 1598 roku święcenia kapłańskie. Tam również napisał i wystawił swoją łacińską tragedię pt. *Philopater* (1596), a w następnym roku – drugą pt. *Felicitas*. Zakon powierzył mu później obowiązki prefekta szkół w Poznaniu, które pełnił od 1598 do 1602 roku. Jako prefekt był jednocześnie nauczycielem – uczył kazusów moralnych, a następnie matematyki. Zdobywszy tak bogate doświadczenie w pracy nauczycielskiej, został profesorem retoryki dla kleryków jezuickich w seminarium nauczycielskim w Lublinie w latach 1602–1604²⁵.

Z okazji poświęcenia kościoła jezuickiego (dziś katedra) napisał i wystawił w obecności bpa Bernarda Maciejowskiego tragedię pt. *Eutropius*²⁶. W roku szkolnym 1605/1606 pracował w Poznaniu na stanowisku prefekta

²³ Por. Aleksander Brückner, „Studia nad literaturą wieku XVII”, cz. 1, *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Filologiczny*, seria 3, 12 (1919): 63.

²⁴ Por. Henryk Świdorski, „Jak nazywał się Grzegorz Knapiusz?”, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 45 (2001): 187.

²⁵ Por. Królikowska, *Profesorowie*, 77.

²⁶ Szerzej na temat wszystkich trzech dramatów zob. *Gregorii Cnapii Tragoediae: Philopater, Faelicitas, Eutropius*, Apparatu critico, praefatione annotationibusque instruxit Lidia Winniczuk (Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1965); Lidia Winniczuk, „De Gregorii Cnapii Tragoediis ac Thesauro”, *Eos* 54 (1964): 189–197.

szkół średnich, po czym wyjechał do Krakowa, aby pracować jako socjusz mistrza nowicjatu. Funkcję tę pełnił przez dwa lata (1606–1608). W 1609 roku powrócił do Lublina m.in. na stanowisko profesora retoryki dla kleryków jezuickich, które pełnił do 1610 roku. Ponieważ był bardzo słabego zdrowia (chorował na gruźlicę), został zwolniony z pełnionych wcześniej obowiązków nauczycielskich w kolegiach i resztę życia poświęcił słownikarstwu²⁷. Zmarł 12.11.1639 roku w Krakowie „in Domo Probationis Cracoviensi”.

2.1. Knapski – filolog i leksykograf

Napisanie wielu sztuk dramatycznych, wydanych w większości drukiem dopiero w czasach współczesnych, nie zakończyło jego działalności pisarskiej, przeciwnie, do historii przeszedł jako autor olbrzymiego²⁸ trzytomowego słownika polsko-łacińsko-greckiego *Thesaurus*. Knapski zajmuje więc w leksykografii polskiej bardzo ważne miejsce. Późniejsi leksykografowie doceniali jego dzieło. Linde, na przykład, we wstępie do swego *Słownika języka polskiego* (t. I, cz. 1, s. IV), powołując się na jego powagę, nazwał go „nieśmiertelnym Knapskim”²⁹, a Lesław Łukaszewicz wyraził się o nim: „Z pilnością i dokładnością wypracował bardzo ważny i do dziś dnia użyteczny słownik stanowiący epokę w słownikarstwie polskim”³⁰. Nawet należący do mniejszości krytyk Knapiuszowego dzieła, Henryk Oesterreicher, przyznał, że „Thesaurus Knapiuszowy to nie bezbarwna robota leksykalna. Biję w nim z każdej karty wybitna indywidualność uczonego autora”³¹.

Knapski był bardzo dobrze wykształconym filologiem. Zanim zabrał się za pracę słownikarską, przez długie lata wykładał w kolegiach jezuickich gramatykę i retorykę. Nie był więc leksykografem z przypadku. W jego *Thesaurusie* po raz pierwszy w polskiej leksykografii można mówić o proble-

²⁷ Por. Królikowska, *Profesorowie*, 78.

²⁸ Por. Franciszek Bielak, „Najbogatszy słownik rodzimy – „Thesaurus” Grzegorza Knapa”, *Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej*. Seria A: *Historia nauk społecznych* 12 (1968): 269–274.

²⁹ Ignacy Opióła, „Ks. Grzegorz Cnapius T. J. W 300 rocznicę jego śmierci”, *Filomata* 105 (1938): 157.

³⁰ Lesław Łukaszewicz, *Rys dziejów piśmiennictwa polskiego* (Poznań: Kamieński i spółka, 1860), 149.

³¹ Henryk Oesterreicher, „Niec o dziele polskim w jedenastojęzycznym słowniku Kल्पina z r. 1590”, *Prace Filologiczne* XII (1927): 469–470.

mie semantyki wyrazów polskich uświadamianym i stawianym przez samego autora³². Jego praca nad uporządkowaniem znaczeń wyrazów polskich ma charakter pionierski i stanowi dla leksykografii polskiej nowy etap, stając się na dwa stulecia podstawą do dalszych opracowań słownikowych³³. Jak słusznie zauważa Jadwiga Puzynina, w pracy nad semantyką Knapiuszowi pomagało dobre wykształcenie filozoficzne, umożliwiające mu wnikliwą analizę pojęć³⁴.

2.2. Knapiuszowy *Thesaurus*

Od 1613 roku Knapski przebywał w Krakowie i przygotowywał do druku swoje dzieło. Okresowo przebywał także we Lwowie (1614–1615) i Jarosławiu (1616–1617). W 1618 roku osiadł na ostatnie 20 lat życia w domu nowicjatu przy kościele św. Szczepana w Krakowie i w jego podkrakowskich majątkach. Wielkie trzytomowe dzieło Knapskiego ukazywało się etapami. W 1621 roku w Krakowie opublikowano pierwszy tom, zawierający słownik polsko-łacińsko-grecki, w 1626 wydrukowano tom drugi, w którym znalazł się słownik łacińsko-polski, a w 1632 roku ukazał się tom trzeci, w którym Knapiusz zamieścił wybór polskich przysłów (*Adagia polonica selecta*)³⁵. Tom ten stawia Knapiusza wśród czołowych paremiografów polskich. Wielką rangę jego zbioru przysłów podkreśla fakt, że zostało w nim zawarte zastrzeżenie króla Zygmunta III Wazy, by pod karą 1000 grzywien książki nie przedrukowywano, nie wywożono za granicę i nie sprzedawano bez wyraźnej i pisemnej zgody prowincjała jezuitów. Jak zauważa Aleksandra Soczewka, „takie zastrzeżenie było wyjątkowym przywilejem”³⁶.

Dzieło to miało wiele wydań³⁷. W przekonaniu Siergieja I. Nikołajewa, „aż do początku XIX w., a ściślej do momentu wydania *Słownika języka*

³² Por. Jadwiga Puzynina, „Semantyka w Thesaurusie Grzegorza Knapskiego”, *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego XVII* (1958): 127.

³³ Tamże, 142.

³⁴ Tamże, 145.

³⁵ Szerokie omówienie trzeciego tomu (*Adagia*) zob. Tomasz Nastulczyk, *Z dziejów świadomości literackiej w Rzeczypospolitej XVII w. Przysłowia łacińskie w zbiorze Adagia Polonica Grzegorza Knapiusza (wybrane przykłady)* (Kraków: Wyd. Collegium Columbinum, 2009).

³⁶ Aleksandra Soczewka, „Na marginesie Knapiuszowego zbioru przysłów «Thesaurus»”, *Meander* 24 (1969): 349.

³⁷ Zob. na temat wydań: Jadwiga Puzynina, „Dwa wydania «Thesaurusa» Grzegorza Knapskiego (1621, 1643)”, *Pamiętnik Literacki* 3–4 (1958): 433–473.

polskiego Samuela Bogumiła Lindego, dzieło Knapskiego pozostawało najlepszym słownikiem języka polskiego”³⁸.

Słownik poprzedzony został długą, dziewięciostronicową przedmową, w której autor informuje czytelnika o przyczynach podjęcia życiowego dzieła (zajęło mu ono praktycznie połowę życia). Do podjęcia tak żmudnej pracy skłoniło Knapskiego jego własne doświadczenie z okresu, kiedy pracował jako nauczyciel. Zauważył wtedy bowiem, że w literaturze polskiej brakuje dobrych i dokładnych słowników, zwłaszcza polskiego i łacińskiego, bez których nie jest możliwe ani nauczanie, ani uczenie się łaciny bez skażenia języka polskiego domieszkami łacińskimi, ani też używanie czystej polszczyzny w wymowie kościelnej i świeckiej³⁹. Jak pisze, „nikt by nie uwierzył, ilu słów używamy łacińskich, włoskich, niemieckich, węgierskich, tureckich, że już pominię słowiańskie; prawie trzecią część mowy naszej obce słowa zajmują”. Ostro występuje przeciw makaronizmowi, tj. przeciw wplataniu łacińskich wyrazów i całych zdań do mowy polskiej, dodając, że ci, którzy tak postępują, „mają się za Ciceronów w łacinie a Kochanowskich w polszczyźnie, tymczasem są to barbarzyńscy mieszańcy i kaziciele obu języków” (*mixobarbari et utriusque linguae corruptores*)⁴⁰.

Jak podkreśla Jadwiga Puzynina, „szeroko zakrojone prace słownikarskie Knapiusza mieszczą się w ogólnej, żywej działalności jezuitów XVII i XVIII wieku w zakresie wydawania tzw. podręczników pomocniczych⁴¹. Dzięki nastawieniu zakonu na tę działalność mógł Knapiusz bez przeszkód tyle lat swego życia poświęcić pracy naukowej”⁴². *Thesaurus* w różnych skrótach i przeróbkach był wznawiany do końca XVIII wieku i używany

³⁸ Siergiej I. Nikołajew, *Od Kochanowskiego do Mickiewicza. Szkice z historii polsko-rosyjskich związków literackich XVII–XIX wieku*, tłum. Jacek Głazewski (Warszawa: Neriton, 2007), 71.

³⁹ Opiola, „Ks. Grzegorz Cnapius”, 160.

⁴⁰ Przedmowa do: G. Knapiusz (Knapski; Gregorius Cnapius), *Thesaurus polono-latino-graecus seu promptuarium lingua Latinae et Graecae* [...] (Cracoviae [Kraków]: Typis Francisci Caesarii, 1621).

⁴¹ Oprócz głównych podręczników używanych w szkołach jezuickich istniał cały wachlarz podręczników pomocniczych, które stanowiły bardzo ważny dział szkolnych wydawnictw. Zalicza się do nich słowniki, zbiory z frazeologizmami, podręczniki do mitologii i realiów grecko-rzymskich itp. [Por. Stanisław Bednarski, *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce* (Kraków: Wydawnictwo Księży Jezuitów, 1933), 178].

⁴² Jadwiga Puzynina, „*Thesaurus*” Grzegorza Knapiusza. *Siedemnastowieczny warsztat pracy nad językiem polskim* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1961), 8.

w szkołach jezuickich, w tym w seminariach nauczycielskich. Spełnił się zatem zamiar Knapiusza, by stanowił skarbnicę, z której każdy bez przeszkód mógłby zaczerpnąć, zwłaszcza uczniowie studiujący retorykę. Trzeba pamiętać, że

humaniści cenili sobie retorykę i chętnie przy każdej okazji popisywali się krasomówstwem. Ambona, sala wykładowa, audytorium króla i jego świty, uroczystości państwowe i kościelne w swej zasadniczej części składały się z wystąpień kaznodziei i krasomówców. Nie tylko zresztą w publicznych wystąpieniach, ale także w mniej oficjalnych zebraniach, a zwłaszcza w korespondencji, obficie cytowano przysłowia, sentencje, ulotne słowa i anegdoty. Stanowiły one ważny element retoryki [...]. Dla uczniów szkół jezuickich miał *Thesaurus* spełnić jeszcze jedno zadanie – zachęcić do nauki, zastąpić brak książek, wychowywać i zabawić w wolnej chwili⁴³.

Thesaurus Knapiusza stanowi niewątpliwie ważne źródło wiedzy o kulturze przełomu XVI i XVII wieku. Współcześni badacze rekonstruują niektóre jej obszary, opierając się na hasłach słownika Knapiusza⁴⁴. Dzieło tego wybitnego filologa jest odpowiedzią na zapotrzebowanie społeczne epoki. Brakowało bowiem w dotychczasowej skromnej leksykografii słownika z wysuniętym na pierwszy plan językiem polskim, a takiego narzędzia potrzebowały nie tylko szkoły, ale również tłumacze, pisarze, naukowcy – cała ówczesna warstwa oświecona⁴⁵. Można w kontekście powyższego stwierdzić, że Grzegorz Knapski był nie tylko doświadczonego nauczycielem, ale dzięki swojemu życiowemu dziełu – *Tesaurusowi* – może być uznany za pierwszego wybitnego filologa polskiego – leksykografa i językoznawcę zabiegającego świadomie o zachowanie czystego i pięknego języka ojczystego⁴⁶.

Śledząc działalność i dorobek naukowy przywołanych nauczycieli jezuickich seminariów nauczycielskich, czyli profesorów, którzy przygotowywali innych do pracy nauczycielskiej, można zauważyć pewne cechy, które

⁴³ Soczewka, „Na marginesie”, 364.

⁴⁴ Zob. np. Halina Wiśniewska, „Rodzina i jej wartościowanie w «Thesaurusie» G. Knapiusza”, *Przegląd Humanistyczny* 1 (2007): 57–70.

⁴⁵ Por. Puzynina, „*Thesaurus*”, 5.

⁴⁶ Por. Witold Taszycki, *Obrońcy języka polskiego* (Wrocław: Zakład im. Ossolińskich, 1953), 231–235.

ich łączą, mimo że pracowali w innych czasach, w innych kontekstach kulturowych. Każdy z nich przeszedł ścieżkę nauczycielską na różnych etapach kształcenia. Takie doświadczenie bycia nauczycielem pozwala lepiej rozumieć kontekst i realne potrzeby szkoły. Każdy z tych nauczycieli prowadził własną pracę badawczą, tworząc dzieła przydatne, ważne dla pracy szkoły, ale również dla kultury. Na podstawie ich życiorysów zawodowych można pokusić się o sformułowanie pewnych uwarunkowań bycia dobrym nauczycielem, które mogłyby posłużyć jako matryca dla kształcenia nauczycieli dzisiaj. Do tych uwarunkowań można zaliczyć:

- bardzo dobre wykształcenie;
- własną praktykę nauczycielską;
- własną pracę naukową (badania, ich upowszechnianie);
- wzbogacanie warsztatu metodycznego (tworzenie podręczników, pomocy dydaktycznych).

Każdy nauczyciel jezuickiego seminarium nauczycielskiego najpierw sam otrzymał gruntowne wieloletnie wykształcenie, zgodne z kanonem obowiązującym w danym okresie historycznym. Niejednokrotnie były to również studia zagraniczne u wybitnych specjalistów. Każdy jezuita był również nauczycielem, najczęściej przez dwa lata po ukończeniu studiów filozoficznych, a przed rozpoczęciem studiowania teologii. W tym czasie mógł zdobywać doświadczenie pedagogiczne, poznawał realia szkoły, angażował się również w działalność pozalekcyjną, na przykład opiekował się organizacjami młodzieżowymi (sodalicje). Najbardziej utalentowanym z nich i doświadczonego powierzano prowadzenie seminariów nauczycielskich. Znając szkołę, mogli pomagać młodym kandydatom dobrze przygotować się do pracy nauczycielskiej zarówno merytorycznie, jak i metodycznie. Ich własna twórczość wychodziła naprzeciw potrzebom szkoły. Pisali bowiem komedie, dramaty, które były wystawiane w szkołach i pomagały doskonalić się w sztuce wymowy, ale też tworzyli podręczniki przedmiotowe, na przykład do nauczania matematyki, poetyki, retoryki itp.

Można zatem powiedzieć, że profesorowie jezuickich seminariów nauczycielskich to byli ludzie nie tylko bardzo dobrze znający wykładaną materię, ale też twórcy, przyczyniający się znacznie do rozwoju nauki, wybitni pedagodzy oddziałujący na swoich uczniów bezpośrednio, ale również przez swoje dzieła. Taki model pracy pedagogicznej jest znany wielu współczesnym pedagogom. Warto jednak przypominać dorobek minionych pokoleń, który być może będzie inspiracją dla tych, którzy dziś kształcą nowe pokolenie nauczycieli.

**Benedykt Herbst (1531–1598) and Grzegorz Knapski (1564–1639) –
Teachers of Jesuit Teacher Training Seminars
with Great Merits for Culture and Education
(Summary)**

While opening their educational activity in the 16th century, the members of the Society of Jesus (Jesuits) faced the problem of well-prepared teachers. That is why, during the 2nd General Congregation in 1565, they established their own teacher training seminar (*Rhetorica Nostrorum*). Each Jesuit province was to organise a seminar the task of which was to prepare the staff of professors for secondary and high schools. The seminars employed the best-prepared teachers, with pedagogical talents and with experience in working in schools. They constituted the order's vanguard not only in the field of education, but also in the area of broadly understood culture. The group included distinguished philologists, poets, playwrights, lexicographers, mathematicians, etc. The article presents the profiles of two seminar teachers who carried out their activity in the first fifty years of the functioning of the seminars in Poland. The first teacher is Benedykt Herbst, the organiser of schools, author of handbooks, preacher, polemicist, and the founder of the first teacher training seminar in Poland. The other one – Grzegorz Knapski – is a distinguished philologist, expert in classical languages, lover and defender of Polish language, and the author of the famous Thesaurus – Polish-Latin-Greek lexicon. The example of those prominent pedagogues may be inspiring for modern pedagogues who train future teachers.

Keywords: Benedykt Herbst; Grzegorz Knapski; teachers; teacher training colleges; Jesuits; rhetoric.

**Benedykt Herbst (1531–1598) i Grzegorz Knapski (1564–1639) –
zasłużeni dla kultury i edukacji nauczyciele jezuickich
seminariów nauczycielskich
(Streszczenie)**

Towarzystwo Jezusowe (jezuici), rozpoczynając w XVI wieku działalność edukacyjną, stanęło przed problemem odpowiednio przygotowanych nauczycieli, dlatego podczas II Kongregacji Generalnej w 1565 roku powołało do życia instytucję seminarium nauczycielskiego (*Rhetorica Nostrorum*). Każda jezuicka prowincja miała zorganizować seminarium, którego zadaniem było przygotowanie kadry profesorów dla szkół średnich i wyższych. Do pracy w organizowanych seminariach powoły-

wano najlepiej przygotowanych nauczycieli, utalentowanych pedagogicznie, z doświadczeniem pracy w szkołach. Stanowili oni awangardę zakonu nie tylko na polu edukacyjnym, ale również na polu szerszej pojętej kultury. Byli wśród nich wybitni filolodzy, poeci, dramatopisarze, leksykografowie, matematycy. Artykuł prezentuje sylwetki dwóch nauczycieli seminariów, których działalność przypada na pierwsze pięćdziesięciolecie funkcjonowania tych instytucji na ziemiach polskich: Benedykta Herbesta – organizatora szkół, autora podręczników, kaznodzieję, polemistę, założyciela pierwszego w Polsce seminarium nauczycielskiego – oraz Grzegorza Knapskiego – wybitnego filologa, znawcę języków klasycznych, miłośnika języka polskiego i jego obrońcę, twórcę słynnego *Thesaurusa* – słownika polsko-lacińsko-greckiego. Przykład tych wybitnych pedagogów może być inspiracją dla współczesnych pedagogów kształcących nauczycieli.

Słowa kluczowe: Benedykt Herbest; Grzegorz Knapski; nauczyciele; semina-
ria nauczycielskie; jezuici; retoryka.

Bibliografia

- Bednarski, Stanisław. *Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce*. Kraków: Wydawnictwo Księży Jezuitów, 1933.
- Bibliografia literatury polskiej „Nowy Korbut”*, t. II, red. Kazimierz Budzyk. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1964.
- Bielak, Franciszek. „Najbogatszy słownik rodzimy – „Thesaurus” Grzegorza Knapskiego”. *Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej*. Seria A: *Historia nauk społecznych* 12 (1968): 269–274.
- Brückner, Aleksander. „Studia nad literaturą wieku XVII”, cz. 1. *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Filologiczny*, seria 3, 12 (1919): 1–94.
- Cichočka, Halina. „Herbestowa interpretacja Demetriuszowego podziału periodu”. *Meander* 34 (1979): 503–511.
- Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, oprac. Ludwik Grzebień, red. Andrzej Paweł Bieś, Roman Darowski i in. Kraków: WSFP Ignatianum – WAM, 2004.
- Streicher, Karol S. *Bibliografia polska*, t. XVIII. Kraków, 1901.
- Gregorii Cnapii Tragoediae: Philopater, Faelicitas, Eutropius*, Apparatu critico, praefatione annotationibusque instruxit Lidia Winniczuk. Warszawa, 1965.
- Historia nauki polskiej*, t. VI: *Dokumentacja bio-bibliograficzna*, red. Bogdan Suchodolski, oprac. Leszek Hajdukiewicz. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1974.

- Institutum Societatis Iesu*, t. 2. Florentiae, 1893.
- Knapiusz, Grzegorz (Knapski; Gregorius Cnapius). *Thesaurus polono-latino-graecus seu promptuarium lingua Latinae et Graecae [...]*. Cracoviae [Kraków]: Typis Francisci Caesarii, 1621.
- Kochanowicz, Jerzy. *Początki piśmiennictwa jezuickiego w Polsce. Studium z historii kultury*. Wrocław: Wydawnictwo Naukowe Dolnośląskiej Szkoły Wyższej, 2012.
- Kosman, Marcełi. „Benedykt Herbst”. W: *Wielkopolski słownik biograficzny*, red. Antoni Gąsiorowski, 251. Warszawa–Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe: 1983.
- Kot, Stanisław. *Historia wychowania*, t. I. Warszawa: Wydawnictwo „Żak”, 1996.
- Królikowska, Anna. *Profesorowie jezuickich seminariów nauczycielskich od XVI do XVIII wieku. Słownik biograficzny*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum w Krakowie – Wydawnictwo WAM, 2017.
- Kuźmina, Dariusz. *Katechizmy w Rzeczypospolitej XVI i początku XVII wieku*. Warszawa: Wydawnictwo SBP, 2002.
- Łukaszewicz, Lesław. *Rys dziejów piśmiennictwa polskiego*. Poznań: Kamieński i spółka, 1860.
- Mazurkiewicz, Karol. *Ks. Benedykt Herbst, pedagog – organizator szkoły polskiej XVI wieku*. Poznań: Fiszer i Majewski, Księgarnia Uniwersytecka, 1925.
- Mazurkiewicz, Karol. „Najstarszy katolicki katechizm polski”. *Przegląd Teologiczny* 6 (1925): 187–220.
- Myćko, Ihor. „Przyczynki do dziejów polemiki religijnej w Przemyskiem w XVI wieku. Benedykt Herbst, Andrij Kołodyński, Iwan Wiszeński”. W: *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. 2, red. Stanisław Stępień, 61–68. Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, 1994.
- Nastulczyk, Tomasz. *Z dziejów świadomości literackiej w Rzeczypospolitej XVII w. Przysłowia łacińskie w zbiorze Adagia Polonica Grzegorza Knapiusza (wybrane przykłady)*. Kraków: Wyd. Collegium Columbinum, 2009.
- Nikołajew, Siergiej I. *Od Kochanowskiego do Mickiewicza. Szkice z historii polsko-rosyjskich związków literackich XVII–XIX wieku*, tłum. Jacek Głazewski. Warszawa: Neriton, 2007.
- Oesterreicher, Henryk. „Nieco o dziale polskim w jedenastojęzycznym słowniku Kalepina z r. 1590”. *Prace Filologiczne* XII (1927): 465–473.
- Opiola, Ignacy. „Ks. Grzegorz Cnapius T. J. W 300 rocznicę jego śmierci”. *Filomata* 105 (1938): 157–164.
- Osiał, Wojciech. *Historia katechizmu. Geneza i rozwój katechizmu w Kościele katolickim od I do XVI wieku*. Warszawa: Towarzystwo Naukowe Franciszka Salezego, 2013.

- Piechnik, Ludwik. „Początki seminariów nauczycielskich w Polsce w wieku XVI”. W: *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce*, red. Jerzy Paszenda, 61–74. Kraków: Wydawnictwo WAM, 1994.
- Puzynina, Jadwiga. „Dwa wydania „Thesaurusa” Grzegorza Knapskiego (1621, 1643)”. *Pamiętnik Literacki* 3–4 (1958): 433–473.
- Puzynina, Jadwiga. „Semantyka w Thesaurusie Grzegorza Knapskiego”. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego XVII* (1958): 127–145.
- Puzynina, Jadwiga. „Thesaurus” Grzegorza Knapiusza. *Siedemnastowieczny warsztat pracy nad językiem polskim*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1961.
- Soczewka, Aleksandra. „Na marginesie Knapiusowego zbioru przysłów «Thesaurus»”. *Meander* 24 (1969): 345–367.
- Sommervogel, Carlos. *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, t. IV. Bruxelles: 1893.
- Sondel, Janusz. *Słownik historii i tradycji Uniwersytetu Jagiellońskiego*. Kraków: Universitas, 2012.
- Świdorski, Henryk. „Jak nazywał się Grzegorz Knapiusz?”. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 45 (2001): 187.
- Taszycki, Witold. *Obrońcy języka polskiego*. Wrocław: Zakład im. Ossolińskich, 1953.
- Werpachowska Anna. „Jakub Górski i Benedykt Herbest – dwie koncepcje w XVI-wiecznej teorii retorycznej”. *Pamiętnik Literacki* 2 (1986): 179–192.
- Winniczuk, Lidia. „De Gregorii Cnapii Tragoediis ac Thesauro”. *Eos* 54 (1964): 189–197.
- Wiśniewska, Halina. „Rodzina i jej wartościowanie w «Thesaurusie» G. Knapiusza”. *Przegląd Humanistyczny* 1 (2007): 57–70.
- Wyczawski, Hieronim Eugeniusz. *Słownik polskich teologów katolickich*, t. II. Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1982.
- Zarębski, Ignacy. *Polski słownik biograficzny*, t. IX/I. Wrocław–Warszawa–Kraków: Polska Akademia Umiejętności – Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1960.
- Żołądź-Strzelczyk, Dorota. „Herbest Benedykt (1531–1596)”. W: *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 2, 184–185. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”, 2003.

